

Mirosław Olbryś

Projekt archeologicznego odrodzenia Babilonu

Ochrona Zabytków 49/1 (192), 8-20

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PROJEKT ARCHEOLOGICZNEGO ODRODZENIA BABILONU*

Wprowadzenie

Irak uformował się po I wojnie światowej z trzech tureckich prowincji: Basra, Bagdad i Mosul, na terenie starożytnej Mezopotamii, kolebki wielkich cywilizacji. W tej części Żyznego Półksiężycza dokonał się naj-

1. Tell Harmal (starożyt. Szaduppum) — zrekonstruowana podwójna świątynia z okresu starobabilońskiego, 1 poł. II tys. p.n.e. (kwiecień 1980). Fot. P. Bieliński

1. Tell Harmal (ancient Shaduppum) — the reconstructed twin shrine of the Old Babylonian period, first half of 2nd millennium B. C. (April 1980). Photo P. Bieliński

wcześniej proces urbanizacji¹ i kształtowania państwowości². Relikty miast mezopotamskich — Uruk, Nippur, Aszur, Babilon, Ur, Chorsabad, są podstawą zrozumienia cywilizacji Wschodu Starożytnego, odśnianej od połowy XIX wieku. Wyłoniły one dwie grupy problemów konserwatorskich związanych z dziełami architektonicznymi i znaleziskami rucho-

my. Zachowanie ruin budowli wzniesionych z cegły mułowej jest trudniejsze.

W Iraku troskę o zabytki ujęto w trzech aktach. Są to: Prawo o starożytnościach nr 59 z 1936 r., znowelizowane w końcu lat siedemdziesiątych (reguluje ogólne sprawy ochrony zabytków), Regulacja nr 40 z 1958 r. (dotyczy Państwowej Służby Starożytności i Dziedzictwa) oraz Prawo o realizacji dużych projektów nr 157 z końca lat siedemdziesiątych³. Zgodnie z artykułem 44 punkt (j) Prawa o starożytnościach „*archeolog winien podjąć wszelkie możliwe kroki, aby zakonserwować odkopane stanowisko... i uchronić je od zniszczenia na skutek działania czynników klimatycznych*”. To sformułowanie w pełni odpowiada współczesnej doktrynie konserwatorskiej⁴. Instytucją odpowiedzialną za prowadzenie i nadzorowanie badań archeologicznych, utrzymanie i konserwację zabytków oraz zarządzanie nimi jest Państwowa Służba Starożytności i Dziedzictwa podległa Ministerstwu Kultury i Sztuki. Pod koniec lat siedemdziesiątych nazwa tej instytucji została uzupełniona o człon „dziedzictwo”.

W odniesieniu do zabytków stosowano dwa podstawowe działania.

1. Rekonstrukcja pełna — np. podwójna świątynia w Tell Harmal (il. 1) i świątynia bogini Ninmah w Babilonie. Używano cegły suszonej, tynkowano zaprawą z gliny.

2. Zabezpieczenie i uczytelnienie planu — np. budowle rezydencjonalne oraz główna świątynia i mur obronny w Tell Harmal. Zachowane zarysy murów nadbudowywano do wysokości około 1–1,5 m cegłą mułową i pokrywano zaprawą cementową.

Do najważniejszych prac zaliczyć należy: częściową rekonstrukcję zikkuratu i zabezpieczenie pałacu kró-

* Artykuł streszcza tezy pracy dyplomowej *Projekt Archeologicznego Odrodzenia Babilonu (1978–1994) — refleksje konserwatorskie*, obronionej w lutym 1995 r. na Podyplomowym Studium Konserwacji Zabytków Urbanistyki i Architektury na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Autor dziękuje p. dr arch. Danucie Kłosek-Kozłowskiej, promotorce, oraz p. prof. dr. hab. Andrzejowi Tomaszewskiemu, recenzentowi, za cenne wskazówki i uwagi krytyczne, a także p. dr. Lechowi Krzyżanowskiemu, który brał udział w redagowaniu.

1. Por. np. J.-L. Huot, *Les premiers étapes* (w:) J.-L. Huot, J.-P. Thalmann, D. Valbelle, *Naissance des cités*, Paris 1990, s. 27–73 oraz F. Hole, *Environmental Instabilities and Urban Origins* (w:) G. Stein, M. S. Rothman (edit.), *Chiefdoms and Early State in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, Madison 1994, „Monographs in World Archaeology” 18, s. 121–151 z bogatą literaturą przedmiotu.

2. Por. np. J. Targalski, *Formowanie się miast-państw w południowej Mezopotamii*, „Przegląd Historyczny” R. 71, 1980, nr 2,

s. 295–323; M. Olbryś, *Początki państwowości Semitów na terenie Syro-Mezopotamii w III tysiącleciu p.n.e.* (w:) M. Tymowski, M. Ziolkowski (edit.), *Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym*, Warszawa 1992, s. 51–71.

3. H. Jędrzejewska, *Protection of cultural heritage and development of the Iraq Museum Laboratory*, Paris, November 1968, UNESCO Serial n. 902/BMS. RD/CLT, s. 5; R. M. Boehmer, *Denkmalfpflege im Irak* (w:) *Archäologie und Denkmalfpflege*, Berlin 1976, „Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung” 2, s. 27–28.

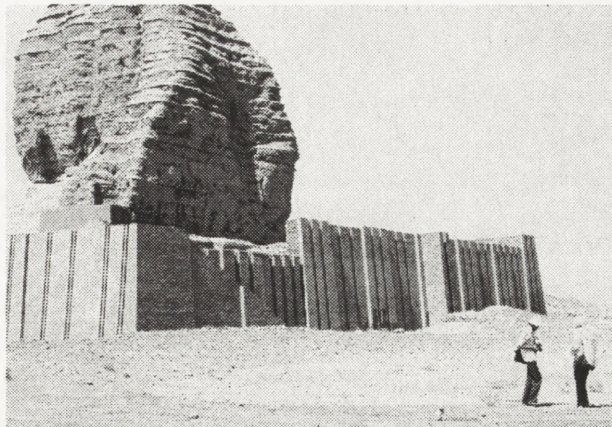
4. Pokrywa się ono z dyspozycją paragrafu 20. Zaleceń ustalających międzynarodowe zasady, jakie należy stosować przy archeologicznych pracach wykopaliskowych, przyjętych przez Konferencję Generalną UNESCO na jej IX sesji w New Delhi 5 grudnia 1956 r., oraz wyczerpuje artykuł 3. Międzynarodowej Karty Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym, opracowanej przez Międzynarodowy Komitet Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym (ICAHM) i przyjętej przez IX Zgromadzenie Ogólne ICOMOS w Lozannie w 1990 roku.

lewskiego w Ur i zikkuratu w Akarkuf (il. 2) oraz roboty w Babilonie (m.in. Brama Isztar, fragmenty Ulicy Procesyjnej).

Prace wykonywane w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych objęły pozostałości architektoniczne odsłonięte przez zagraniczne misje archeologiczne. Były to zabiegi restauratorskie i zabezpieczające. Utrwały relikty i miały sprzyjać turystyce poprzez ich ekspozycję. Turysta znający budowle Egiptu czy Grecji pragnął znaleźć w Mezopotamii nie tylko wzgórki (arab. *tell*) kryjące starożytne ruiny, lecz także elementy pozwalające na wyobrażenie sobie wyglądu i charakteru fragmentów założeń urbanistycznych. W owym okresie Irak rozpoczął ożywioną działalność kulturalną na arenie międzynarodowej — jako jeden z pierwszych krajów ratyfikował w marcu 1974 r. Konwencję o Ochronie Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO z 16 listopada 1972 r. Na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego znalazło się jedynie partyjskie miasto Hatra (III w. p.n.e. — III w. n.e.) o powierzchni 320 ha⁵.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych korzystna sytuacja gospodarcza Iraku dała impuls do rozszerzenia zakresu działania Służby Starożytności i Dziedzictwa. Rozpoczęto programy konserwacji asyryjskiego miasta Aszur oraz położonego 90 km na południe od Bagdadu Babilonu. Zachowanie monumentalnych budowli, zwłaszcza w przypadku Babilonu, miało znaczenie dla utożsamienia się z minionymi kulturami i rozwoju turystyki krajowej i międzynarodowej⁶.

Projekt Archeologicznego Odrodzenia Babilonu z 1978 r. miał służyć ochronie i ożywieniu relikwów najstawniejszego, a jednocześnie największego (ok. 850 ha) miasta starożytności⁷. Nie wiadomo zbyt wiele o strukturze miast mezopotamskich. Badania jednej części odsłaniają materiał np. z III tysiąclecia p.n.e., podczas gdy w innej jest on o 1000 lat późniejszy. Brak natomiast spójnego obrazu, pozwalającego na zrozumienie rozplanowania miasta mezopotamskiego⁸.

2. Akarkuf (starożyt. Dur-Kurigalzu) — pozostałości zikkuratu z ok. 1400 r. p.n.e. ze zrekonstruowaną dolną partią (kwiecień 1980). Fot. P. Bieliński

2. Aqar Quf (ancient Dur-Kurigalzu) — the remains of the zikkurat from circa 1400 B. C. with the reconstructed lower part (April 1980). Photo P. Bieliński

Miasto Babilon — światowe dziedzictwo kultury

Najwięcej danych o wyglądzie i funkcjonowaniu Babilonu dostarczają źródła archeologiczne. Cennym uzupełnieniem są dokumenty pisane. Najstarszy zawarty jest w grupie tabliczek klinowych, zwanych od pierwszych słów wprowadzenia *Tintir = Babilon*. To najważniejsze źródło do topografii Babilonu⁹. Dla badaczy architektury ważne jest, że rozplanowanie miasta, jakie wyłania się z tekstu, doskonale zgadza się ze szczegółami znanymi z inskrypcji królów nowobabilońskich oraz z wynikami współczesnych prac wykopaliskowych. Jest jeszcze sporo innych dokumentów zapisanych pismem klinowym. Pod tym względem Babilon zajmuje miejsce uprzywilejowane wśród innych miast starożytnej Mezopotamii¹⁰. Ważne są również relacje autorów antycznych z Herodotem na czele¹¹. Dane biblijne mają dla badań architektoniczno-urbanistycznych mniejsze znaczenie.

5. Hatra figuruje na Liście pod numerem 256 jako zabytek dziedzictwa kulturalnego — por. *Masterworks of Man and Nature. Preserving our World Heritage*, Patonga 1992, s. 188.

6. E. Strommenger, *Wiedererstehendes Babylon* (w:) K. Kohlmeyer, E. Strommenger, H. Schmidt, *Wiedererstehendes Babylon. Eine antike Weltstadt im Blick der Forschung*, Berlin 1991, s. 85.

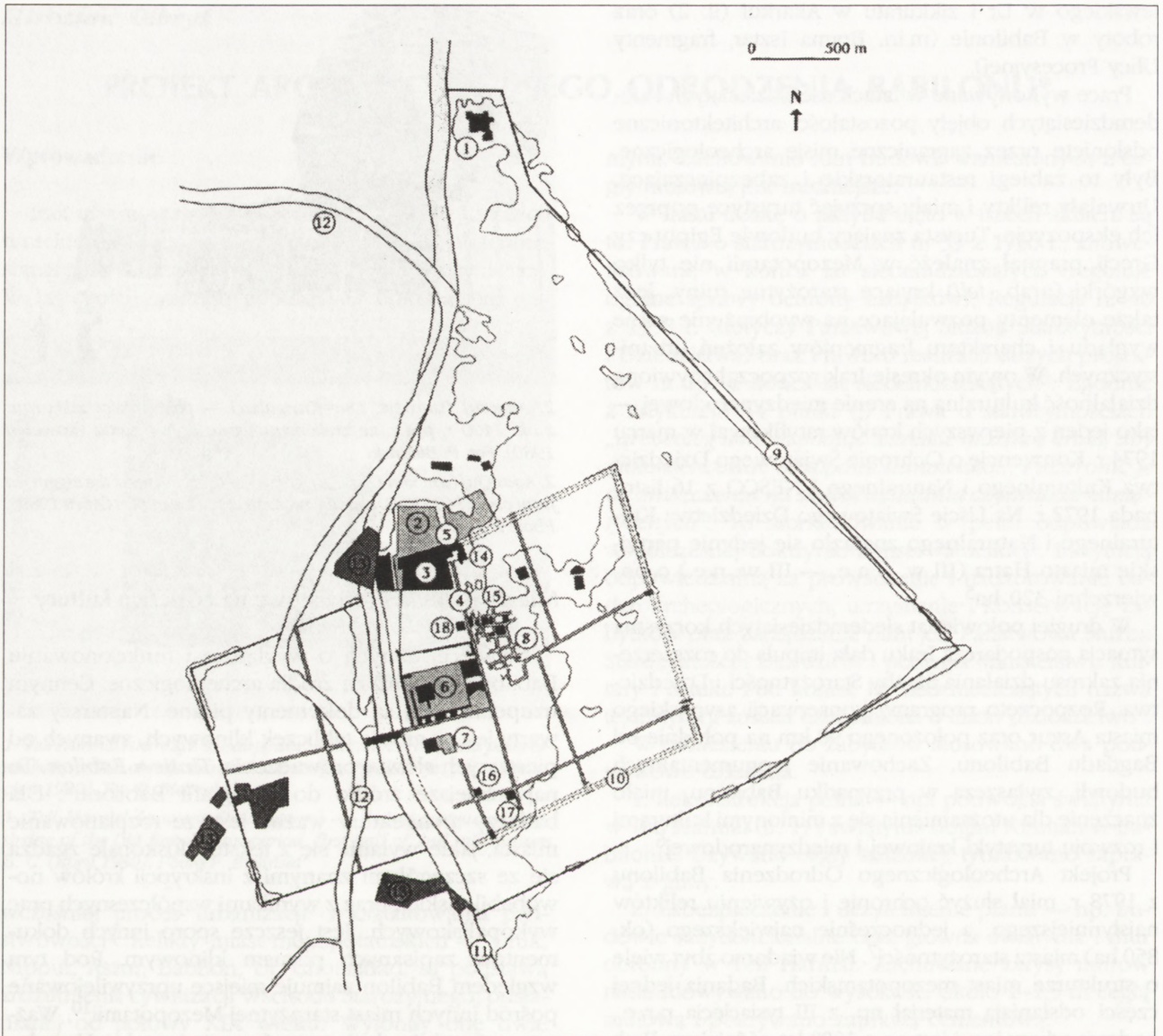
7. A. M. Mahdi, *The Archaeological Revival of Babylon Project*, „Sumer”, R. 35, (1979), nr 1–2, s. 20; J. Oates, *Babylon*, London 1986, s. 144.

8. L. Oppenheim, *La Mesopotamie. Portrait d'une civilisation*, Paris 1964, s. 138–154. Próby rekonstrukcji rozplanowania przestrzennego mezopotamskich miast z III–II tys. p.n.e. podjęła ostatnio E. Stone, *The Spacial Organization of Mesopotamian Cities*, „Aula Orientalis”, R. 9, 1991, s. 235–242. Por. też M. van de Mieroop, *Old Babylonian Ur. Portrait of an Ancient Mesopotamian City*, „Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University”, R. 21, 1992, s. 119–130.

9. A. R. George, *Tintir = Babylon* (w:) R. Koldewey, *Das wiedererstehende Babylon*, München 1990, edit. B. Hrouda, s. 355–371; tenże, *The Topography of Babylon Reconsidered*, „Sumer”, R. 44, 1985–1986, nr 1–2, s. 7–24; tenże, *Babylonian topographical texts*, Leuven 1992, „Orientalia Lovaniensia Analecta” 40, teksty nr 1–17; tenże, *Babylon revisited. Archaeology and philology in harness*, „Antiquity”, R. 67, 1993, s. 736–737.

10. Zestawienie wszystkich znanych tekstów klinowych dotyczących świątyni mezopotamskich oraz nazw sanktuariów zawiera praca A. R. George'a, *House Most High. The Temples of Ancient Mesopotamia*, Winona Lake 1993, „Mesopotamian Civilizations” 5, passim.

11. Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 1959, t. 1, s. 101–105. Zestawienie podstawowych źródeł antycznych o Babilonie przytoczonych w wersjach oryginalnych oraz tłumaczeniach na język niemiecki zob. *Antike Quellentexte mit Übersetzung* (w:) R. Koldewey, op. cit., s. 390–412.

3. Babilon — schematyczny plan stanowiska: 1. Pałac Letni (tell Babil), 2. Pałac Północny, 3. Pałac Południowy, 4. Ulica Procesyjna, 5. Brama Isztar, 6. zikkurat, 7. świątynia Marduka, 8. dzielnica domów prywatnych (Merkes), 9. mur zewnętrzny, 10. mur wewnętrzny, 11. dawne koryto Eufratu (do VI w. p.n.e.), 12. współczesne koryto Eufratu, 13. współczesne wsie, 14. świątynia Ninmah, 15. świątynia Isztar z Agade, 16. świątynia Guli, 17. świątynia Ninurty, 18. świątynia Nabu-sza-bare. Wg: J-L. Huot, J-P. Thalmann, D. Valbelle, „Naissance des cités”, Paris 1990

3. Babylon — schematic plan of the city: 1. the Summer Palace (Tell Babil), 2. the Northern Palace, 3. the Southern Palace, 4. the Processional Way, 5. the Ishtar Gate, 6. the ziggurat, 7. the temple of Marduk, 8. a quarter of private houses (Merkes), 9. the outer wall, 10. the inner wall, 11. the old Euphrates river-bed (until 6th century B. C.), 12. the modern Euphrates river-bed, 13. the modern villages, 14. the temple of Ninmah, 15. the temple of Ishtar of Agade, 16. the temple of Gula, 17. the temple of Ninurta, 18. the temple of Nabu-sha-bare. After J-L. Huot, J-P. Thalmann, D. Valbelle, „Naissance des cités”, Paris 1990

Babilon był obok Niniwy pierwszym miastem poszukiwanym przez podróżników europejskich wyprawiających się do Mezopotamii¹². Joseph de Beauchamp, wikariusz generalny, a zarazem korespondent francuskiej Akademii Nauk rezydujący w Bagdadzie od 1786 r., przekazał najwięcej informacji. To on

ostatecznie zidentyfikował ruiny Babilonu, wykazując jak wielki obszar zajmują.

W 1898 r. powstało w Berlinie Niemieckie Towarzystwo do Badań Wschodu (Deutsche Orient-Gesellschaft). Celem było przebadanie Babilonu. Kierownik ekspedycji, architekt Robert Koldewey (1855–1925),

12. J. Meuszyński, *Odkrywanie Mezopotamii*, Warszawa 1977, Biblioteka Problemów 217, s. 19–36; A. Parrot, *Archéologie mésopotamienne*, Paris 1946, s. 13–35.

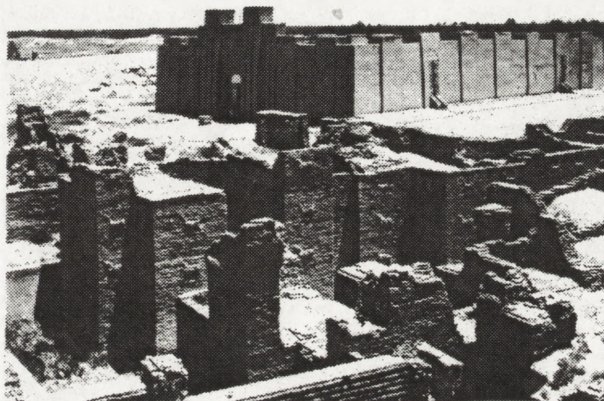
potamienne, Paris 1946, s. 13–35.

rozpoczął prace w 1899 roku. Gdy w 1917 r. wojska brytyjskie zmusiły go do gwałtownego przerwania prac, Koldewey uznał, że wykonał jedynie połowę koniecznych robót¹³. Robert Koldewey zapoczątkował nowy sposób prowadzenia i dokumentacji wykopalisk na Bliskim Wschodzie. Obszar przecięto równoległymi rowami sondażowymi poprowadzonymi w odstępach stumetrowych z zachodu na wschód. Z zasady nie odkopywano budowli wzdłuż ścian. Architekci, tworzący trzon ekipy, starali się odsłonić pełny plan budowli. Zerwano z bezładnym drążeniem tuneli i rowów w poszukiwaniu zabytków lub inskrypcji, a zainteresowano się kontekstem, w jakim te przedmioty znajdowano¹⁴. Ekspedycja niemiecka dobrze zadokumentowała, zwłaszcza pod względem graficznym (rysunki, plany, przekroje), przebadane sektory¹⁵. Zaniedbano interpretacji drobnych znalezisk, np. ceramiki. Nieobecność filologa uniemożliwiła wykorzystanie wszystkich informacji z inskrypcji. Od 1958 r. prace wykopaliskowe na niewielką skalę prowadziła w Babilonie iracka Służba Starożytności i Dziedzictwa¹⁶.

Babilon, jedno z najstarszych miast regionu, był centrum Mezopotamii przez setki lat i stolicą dziesięciu dynastii¹⁷. Pierwszą była dynastia amorycka ze swym najświetniejszym władcą — Hammurabim (XVIII w. p.n.e.), zaś ostatnią chaldejska, z równie znanym królem Nabukodurriusurem II (biblijnym Nabuchodonozorem II z VI w. p.n.e.). Miasto leżało po obydwu stronach Eufratu¹⁸. Część prawobrzeżna, zachodnia, to później powstałe Nowe Miasto. Most o filarach z cegły palonej niósł drewniane przęsła. Za czasów Hammurabiego nastąpiło uporządkowanie i monumentalizacja starożytnego centrum miasta. Jednakże odsłonięte zabytki pochodzą głównie z VII i VI w. p.n.e., gdy Babilon odbudowano na planie wydłużonego, niemal regularnego prostokąta o powierzchni około 10 km² (il. 3). Miasto wewnętrzne podzielone było na dzielnice mieszkalne przecinającymi się ulicami. Zaczynały się zazwyczaj u bram i biegingy równolegle do Eufratu. Pozostałe ulice były wąskie i nieregularne na skutek spontanicznej zabudowy.

Babilon otoczony był złożonym systemem obwarowań (mur wewnętrzny, fosy, mur zewnętrzny). Pół-

nocny kraniec tych fortyfikacji stanowił bastion Babil z Pałacem Letnim. W murze wewnętrznym było osiem bram, z których cztery odnaleziono. Na północy tell Qasr (arab. „zamek”), o wymiarach 400 x 500 m, krył pałace i systemy urządzeń obronnych. Miasto było zorganizowane wokół wielkiej osi północ-południe, zwanej Ulicą Procesyjną, szerokiej od 7 do 20 m,

4. Babilon — zrekonstruowana świątynia Ninmab, stan z 1 poł. lat 70-ych. Na pierwszym planie reliktury starszej fazy Bramy Isztar — zachowane in situ mury przetrwały do wysokości ok. 12 m. Reprod. z „Archäologie und Denkmalpflege”, Berlin 1976

4. Babylon — the reconstructed temple of Ninmab, state from the first half of the 1970s. In the foreground the relics of the older stage of the Ishtar Gate — preserved in situ walls still stand at a height of some 12 m. Reprod. from „Archäologie und Denkmalpflege”, Berlin 1976

pokrytej płytami z białego wapienia, z krawężnikami z czerwonej jego odmiany. Brama Isztar jest najlepiej znanym zabytkiem Babilonu. Czterowieżowa budowla bramna o pierwotnej wysokości około 23 m składała się z dwóch bram połączonych szczytami. Górna jej partia znajduje się w muzeum w Berlinie. *In situ* zachowały się wcześniejsze fazy budowli (wysokości 7–8 m), nie zdobione barwną, glazurowaną cegłą.

W narożniku Pałacu Południowego R. Koldewey odnalazł fragment konstrukcji (Budowla Łukowa), której układ zdawał się wskazywać na ogrody Semiramidy zaliczone do siedmiu cudów świata¹⁹. Pośrodku miasta, w sąsiedztwie pałacu znajdowało się centrum religijne. Tworzył go zikkurat Etemenanki („dom

13. J. Oates, op. cit., s. 144 i przyp. 37.

14. J. Meuszyński, op. cit., s. 171–172.

15. Podsumowanie wyników prac zob. R. Koldewey, op. cit., s. 15–302. Monografie poszczególnych obiektów, na które złożyły się materiały z wielu kampanii, opublikowano w serii „Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft” (dalej WVD OG), t. 15, 32, 47, 48, 55, 59 i 62 (1911–1957).

16. Krótkie relacje z prac zawierają doroczne raporty z działalności Służby Starożytności i Dziedzictwa, publikowane w roczniku tej organizacji pod nazwą „Sumer”.

17. W oparciu o analizę nazwy miasta, której etymologia wydaje się nie być ani semicka ani sumeryjska, można przypuszczać, że początki Babilonu sięgają co najmniej IV tys. p.n.e. i wiążą się

z Protoeufratczykami — por. B. Kienast, *The Name of the City of Babylon*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr, 1–2, s. 246–248.

18. Autor przygotowuje artykuł o problematyce wchodzącej w zakres urbanistyki Babilonu, przewidziany do publikacji w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki”.

19. Same fundamenty budowli czy też próby rekonstrukcyjne, podobnie jak łączenie jej z asyryjską królową Szammuramat, są wysoce hipotetyczne — por. J. Meuszyński, op. cit., s. 152–155; D. W. W. Stevenson, *A Proposal for the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon*, „Iraq”, R. 54, 1992, nr 1, s. 35–46. Wiele przemawia za lokalizacją Wiszących Ogrodów w Niniwie — por. S. Dalley, *Nineveh, Babylon and the Hanging Gardens: cuneiform and classical sources reconciled*, „Iraq”, R. 56, 1994, s. 45–58.

5. Babilon — makieta Bramy Isztar wzniesiona przed oficjalnym wejściem do stanowiska, widok od południa (sierpień 1980). Fot. M. Olbryś

5. Babylon — a model of the Ishtar Gate erected before the official entrance to the site, view from the south (August 1980). Photo M. Olbryś

podstaw nieba i ziemi”) oraz główna świątynia Marduka, tytularnego boga miasta, Esangila. Ostonięto również kilka mniejszych świątyń. Wśród nich świątynię Ninmah, zachowaną do wysokości trzech metrów, co na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ułatwiło przeprowadzenie jej pełnej rekonstrukcji. Na wzgórzu Merkes odkopano świątynię bogini Isztar z Agade (37,20 x 31 m).

Woda stanowiła podstawę istnienia Babilonu: to jej aglomeracja zawdzięczała swój rozwój i znaczenie. Rzeka przepływająca przez miasto z północy na południe była głównym i tanim szlakiem handlowym. Dokumenty akadyjskie odnotowują ponad dwadzie-

ścia nazw kanałów i innych urządzeń wodnych w mieście i jego najbliższej okolicy. System kanałów osuszających i odprowadzających ścieki był związany z siatką ulic²⁰.

Konserwacja ruin 1917–1977

W trakcie badań ekipy niemieckiej rumosz ceglany itp. zsypywano bezładnie, nie licząc się z relikdami budowli. Decydowały względy finansowe. Po przerwaniu prac Babilon począł ponownie się rozpadać. Ekipa niemiecka zabrała do Berlina wartościowe znaleziska. Wśród nich był niemal cały wystrój zewnętrznej części (przedbramia) bramy Isztar. W 1927 r. 536 skrzyń ze znaleziskami z Babilonu ostatecznie trafiło do Vorderasiatisches Museum w Berlinie²¹. Około 400 skrzyń zawierało zdobione cegły. Zrekonstruowana brama ma wysokość 14,30 m i przedstawia ostatnią jej fazę.

Pod koniec lat pięćdziesiątych iracka Służba Starożytności rozpoczęła działania restauratorskie i porządkowe. Prace kontynuowane również w latach sześćdziesiątych polegały najczęściej na nadbudowie kilku warstw cegieł na zachowanych murach (np. na terenie Budowli Łukowej). Prace wzmocniające i rekonstrukcyjne nie były właściwie dokumentowane²².

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych irackie służby konserwatorskie dokonały pełnej rekonstrukcji Emah, świątyni bogini świata podziemnego Ninmah (il. 4). Według standardów babilońskich jest to mały budynek (około 38 x 60 m). Wzniósł go władca asyryjski Aszurbaniapli (669–631/29 r. p.n.e.). Rekonstrukcji dokonano na starych fundamentach, w oparciu o rysunkowe wizje przybliżonego wyglądu świątyni ekipy niemieckiej z początku XX w.²³ Zastosowano cegły mułowe i otynkowano zaprawą z gliny — użyto materiałów, z których był wzniesiony oryginał. Przykrycie dachowe wykonano ze zbrojonego betonu, opartego na matach trzciniowych i drewnianych belkach. W efekcie uzyskano stosunkowo wierny obraz sanktuarium babilońskiego z czasów nowobabilońskich. Świątynię można obejść i chodzić po pokojach w środku. Budynek wymaga stałej opieki i dokonywania bieżących napraw²⁴. W październiku 1979 r. jeden z narożników budowli zawalił się pod ciężarem betonowego przykrycia, zaś trzy pozostałe popękały²⁵. W latach sześćdziesiątych wzniesiono przed oficjalnym wejściem do stanowiska makieta

20. G. Bergamini, *Levels of Babylon reconsidered*, „Mesopotamia”, R. 12, 1977, s. 113–139; G. Gullini, *Babylon as cultural heritage*, „Sumer”, R. 35, 1979, nr. 1–2, s. 188–189.

21. E. Strommenger, *Babylon in Museum* (w:) *Wiedererlebendes Babylon...*, s. 49–64.

22. Por. bardzo krytyczną ocenę doc. dr H. Jędrzejewskiej, eksperta UNESCO, zawartą w raporcie z 1968 r.: H. Jędrzejewska, op. cit., s. 19–20.

23. R. Koldewey, *Ninmach-Tempel in Babylon*, Berlin 1911, WVD OG, s. 4.

24. R. M. Boehmer, op. cit., s. 27; E. Klengel-Brandt, op. cit., s. 174 i s. 178.

25. A. Stevens, *La protection des monuments en brique crues*, „Lettre d'Information Archéologie Orientale” 1984, nr 7, s. 21.

bramy Isztar (il. 5). Zbudowana dla turystów konstrukcja, usytuowana w innym miejscu niż stał oryginał, ma połowę wysokości oryginalnej budowli (ok. 12 m). Jest to sugestywny symbol, ale można ulec złudzeniu, że ma się do czynienia z oryginałem²⁶. W pobliżu założono ogród z palm daktylowych, usytuowano zajazd turystyczny i niewielkie muzeum. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w obrębie Ulicy Procesyjnej i Pałacu Południowego prowadzono prace zabezpieczające korony murów. Podjęto się również rekonstrukcji teatru greckiego. Wszędzie w dużym stopniu wykorzystywano cement.

Przez dwa lata (1974–1975) ekipa Giovanniego Bergamini prowadziła badania topograficzne oraz studia terenowe, określając stan zachowania i możliwość rozwarstwienia faz budowlanych miasta²⁷. Uaktualniono i opublikowano mapę topograficzną stanowiska.

Przyczyny podjęcia działań ratunkowych w 1978 roku

Przystąpienie w 1978 r. do realizacji Programu Archeologicznego Odrodzenia Babilonu oznaczało generalną zmianę podejścia. Należało przeciwdziałać postępującemu niszczeniu substancji zabytkowej i sprostać potrzebom współczesnej masowej turystyki. Program ratowania Babilonu został wykorzystany dla propagandowych działań państwa.

Czynniki rozpadu substancji zabytkowej. Z uwagi na materiał substancji zabytkowej (cegła mułowa palona, rzadziej suszona na słońcu) zachowanie zabytków nastęrcza wiele problemów. Podstawowe przyczyny to: woda gruntowa, zasolenie, roślinność i warunki klimatyczne.

Problem wysokiego poziomu wód gruntowych jest jednym z najważniejszych i najtrudniejszych do rozwiązania²⁸. Badania geologiczne wykazały, iż region jest „unoszony” na jeziorze wód gruntowych²⁹. Mezopotamska równina aluwialna leży w suchej strefie klimatycznej. Parowanie jest większe aniżeli ilość opadów atmosferycznych. W glebie powstaje wznoszący się prąd wodny, który powoduje wysoki stan wód gruntowych. Wysoki poziom wody gruntowej uniemożliwił ekipie R. Koldewey dotarcie do fundamen-

tów budowli z okresu panowania Nabukudurriusara II. W części miasta wewnętrznego poziomy starobabilońskie znajdują się poniżej poziomu lustra wody³⁰.

Już w starożytności wielokrotnie podwyższano poziomy użytkowe budowli. Budowniczości starożytni starali się zabezpieczyć przed wodą, o czym informuje król w jednej z inskrypcji: „Budowałem z asfaltu i wypalanych cegieł”³¹. Pod określeniem „asfalt” rozumieć należy mieszaninę skał i bitumu, substancji złożonej z makromolekularnych związków węglowodorowych. Często w tak spreparowany asfalt wkładano trzciny lub wykonane z nich maty. Także cegła palona — o gładkiej powierzchni i bardzo małych porach — jest zdecydowanie mniej podatna na absorpcję wody.

Proces kapilarnego podciągania wody do części murów znajdujących się powyżej poziomu wody gruntowej szczególnie szybko przebiegał w budowlach wzniesionych z cegły suszonej na słońcu.

Zasolenie gleby to kolejny czynnik destrukcyjny³². W tym regionie sól w glebie pochodzi z dwóch różnych źródeł: z wody rzecznej, którą od tysiącleci stosuje się do nawadniania, oraz z powietrza, gdy wiatr zwiewa kryształki soli na powierzchnię gleby (np. w czasie burzy pyłowej). Najwięcej soli przenosi woda rzeczna, stosowana od połowy IV tys. p.n.e. do nawadniania pól³³. Zawartość soli w wodach Eufratu waha się obecnie od 260 do 540 mg/l. Zawartość zawiesiny wynosi przeciętnie od 3 do 5 kg/m³³⁴. Wysolenia zewnętrzne na reliktach architektonicznych powodują rozpad powierzchni cegieł. Jest to proces ciągły i dotyczy głównie murów z cegły suszonej, aczkolwiek kryształki soli, choć wolniej, rozsadzają również cegłę paloną.

Klimat niesie wiele zagrożeń. Babilon leży na obrzeżach Równiny Bagdadzkiej. Jest to płaski obszar wznoszący się średnio 40–70 m n.p.m.³⁵ Duże i gwałtowne różnice dobowe i roczne temperatur, wysoki poziom wilgotności terenu, pył, suchość powietrza, nasłonecznienie, wiatry (burze piaskowe) przyspieszają destrukcję materiału ceglano. W porze zimowej obfite deszcze podmywają mury, powodując często ich zawalenia. Czytelne niegdyś ceglano konstrukcje stają się pagórkami. Równie szkodliwy wpływ ma szata roślinna (trzciny, palmy daktylowe i trawy, zwłaszcza odmiany esparto).

26. H. Jędrzejewski, op. cit., s. 20; J. Oates, op. cit., s. 156.

27. G. Bergamini, op. cit., passim.

28. H. Winkler, *Grundwasserprobleme in Babylon*, „Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft” (dalej MDOG), R. 114, 1982, s. 129–138; E. Klengel-Brandt, op. cit., s. 174–177.

29. A. M. Mahdi, *Reality of Babylon and the Main Plan for its Archaeological Revival*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 59.

30. J. Renger, *Wiedererstehendes Babylon — 1978*, MDOG, R. 110, 1978, s. 31.

31. H. Winkler, op. cit., s. 130

32. E. Klengel-Brandt, op. cit., s. 177; A. M. Mahdi, *Reality...*, s. 59.

33. W. Nützel, *Die Bodenversalzung als mögliche Ursache für die*

Schwerpunktverlagerung von Südmesopotamien über Babylonien nach Assyrien, MDOG, R. 124, 1992, s. 79–86.

34. J. Głodek, op. cit., s. 57–58, 75–77. R. Koldewey podaje (op. cit. s. 116), że woda z Eufratu w niedalekiej przeszłości uchodziła za „lżejszą” od wody z Tygrysu i pito ją. Duża liczba studni odkrytych w obrębie miasta wskazuje, że w starożytności (VII i VI w. p.n.e.) było podobnie. Jednakże sam Koldewey zauważył, że woda czerpiana ze studni nie jest dobra, ma smak słonawy, a nawet słony, podobnie jak na terenie wielu innych ruin. Tak jest do dzisiaj.

35. J. Głodek, op. cit., s. 86; E. Sulejczak, J. Gudowski, *Podstawy geografii społecznej i gospodarczej krajów arabskich*, Warszawa 1987, s. 14–24.

Rabunek cegieł wynika z faktu, iż utrzymuje się tradycyjny system budowania z cegły mułowej. Jeśli wyrabowanych starych cegieł można użyć bezkarnie, robi się to nagminnie, i w mentalności miejscowej ludności nie jest to przestępstwem. Szczególnym powodzeniem cieszą się o wiele twardsze cegły palone.

Zagrożenia ze strony współczesnej cywilizacji to czynniki związane z niszczyielską działalnością człowieka w XX wieku. Sir Mortimer Wheeler już kilkadziesiąt lat temu sformułował pogląd, że „wszystkie prace wykopaliskowe są niszczeniem”³⁶, co ma dodatkową wymowę praktyczną w odniesieniu do staroorientalnych stanowisk, gdzie budowano z cegły mułowej. Archeolog, odstawiając mury z cegły i nie konserwując ich, co do niedawna było praktyką powszechną, sprawia, iż proces niszczenia ulega raptownemu przyspieszeniu.

W XIX i XX wieku rozwój sieci osadniczej i infrastruktury technicznej kraju bezpośrednio zagroził reliktom dawnego Babilonu. Pod koniec lat siedemdziesiątych w obrębie ruin starożytnej metropolii znajdowało się pięć wsi, szlak kolejowy łączący Bagdad z Basrą oraz często uczęszczana szosa Bagdad — Al-Hilla. Ucierpiał zwłaszcza mur wewnętrzny. W 1976 r. w czasie prac przy poszerzaniu jezdnii buldożerami spłaszczono jedno ze wzgórz kryjących ruiny Babilonu zwane tellem Homera³⁷. Szkód doznał również północno-wschodni narożnik Letniego Pałacu. Najbliższym skupiskiem ludności w rejonie Babilonu jest duże miasto Al-Hilla, stolica gubernoratu Babil³⁸. Jego granice dochodzą do zewnętrznego muru miasta i stale przybliżają się do stanowiska.

Turystyka krajowa i międzynarodowa. Pomimo wielu zabytków o światowej randze, do połowy lat siedemdziesiątych Irak nie odgrywał większej roli w międzynarodowym ruchu turystycznym. Olbrzymie dochody z eksportu ropy naftowej zaczęto wówczas inwestować także w turystykę i jej infrastrukturę w celu przyciągnięcia jak największej liczby zwiedzających z kraju i zagranicy. Realizacja projektu Archeologicznego Odrodzenia Babilonu jest tego przejawem. Babilon od dłuższego czasu wyrastał na kluczowy punkt docelowy wycieczek. Docierały tu coraz większe rzesze turystów zagranicznych i krajowych (m.in. tysiące uczniów). Najwyższe władze kraju uznały za narodowy obowiązek doprowadzenie sta-

nowiska do stanu dającego świadectwo dawnej świetności. Patronat Ministerstwa Kultury i Informacji nad projektami dla Babilonu i Aszur oraz poparcie najwyższych władz z prezydentem włącznie dowodzą, że pozostałości archeologiczne starożytnej Mezopotamii uznano, na równi z partyjskimi w Hatrze i Ktezyfoncie oraz islamskimi w Samarra i Al-Uchajdir, za elementy kształtowania tożsamości narodowej ludności Iraku³⁹.

Założenia i cele projektu

Powołano Komisję ds. Archeologicznego Odrodzenia Babilonu jako ciało sprawujące ogólny nadzór nad przebiegiem prac. Komisja opiniuje i doradza w rozwiązywaniu problemów naukowych i technicznych powstałych w czasie robót⁴⁰. Przewodniczącym zespołu realizującego projekt został dr Mu'ayed Sa'id Damerji, naczelny dyrektor Służby Starożytności i Dziedzictwa.

W latach 1978, 1979 i 1981 w Bagdadzie odbyły się konferencje z udziałem wybitnych archeologów, którzy mieli konsultować plan⁴¹. Udział konserwatorów był skromny. W trakcie konferencji przedstawiono referaty i dyskutowano problemy natury historycznej, architektonicznej, konserwatorskiej i archeologicznej związanej z Babilonem. Specjaliści iraccy prowadzący prace referowali ich wyniki. Organizowano również wyjazdy do stanowiska, by można było naocznie przekonać się o skali problemów i sposobach ich rozwiązywania. Niemiecki Instytut Archeologiczny dostarczył do Bagdadu kopie całej dokumentacji przechowywanej w Berlinie. Stronie irackiej zależało, aby w trakcie dyskusji zostały opracowane najlepsze możliwe sposoby i środki ochrony znalezisk archeologicznych. Wybuch wojny iracko-irańskiej spowodował przerwanie tej tradycji.

Realizacja programu w terenie rozpoczęła się w 1978 roku. Planowano, że będzie trwała od pięciu do ośmiu lat. Wykonanie głównych prac miał poprzedzić dwuletni okres przygotowawczy przeznaczony na badania i wstępną konserwację niektórych obiektów Babilonu, przygotowanie opracowań studialnych projektu i zorganizowanie zaplecza dla ekipy realizującej prace⁴². Ostatecznie zaniechano etapu przygotowawczego i rozpoczęto prace zasadnicze.

Generalne założenia projektu. Do podstawowych zadań zaliczono⁴³:

36. Argumenty na poparcie tezy, że prace archeologiczne nie niszczą stanowisk, lecz przetwarzają uzyskane dane niejako je kreując, przedstawił niedawno D. Frankel w krótkim, lecz bardzo sugestywnym artykule *The excavator: creator or destroyer*, „Antiquity”, R. 67, 1993, s. 875–877.

37. G. Bergamini, op. cit., il. 80.

38. W 1958 r. liczba ludności wynosiła ok. 50 000, w 1965 ok. 122 000, a w 1977 ok. 210 000 — por. J. Głodek, op. cit., tab. 20, s. 129.

39. *Speech by H. E. Minister of Culture and Arts*, „Sumer”, R. 35,

[1979], nr 1–2, s. 11.

40. *Speech of the Archaeological Revival...*, s. 9.

41. Materiały z pierwszej konferencji (jesień 1978) opublikowano w: „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 9–268, z drugiej (1–10.10.1979) w: „Sumer”, R. 41, [1982], nr 1–2, s. 7–88, z trzeciej (14–20.11.1981) w: „Sumer”, R. 41, [1982], nr 1–2, s. 89–137.

42. A. M. Mahdi, *The Archaeological Revival...*, s. 20.

43. Tamże, s. 20–21; tenże, *Reality...*, s. 57–60; M. S. Damerji, *On the Dimensions...*, s. 42–43.

A. Obniżenie poziomu wód gruntowych, zmniejszenie zasolenia i walkę z roślinnością, porastającą mury i fragmenty budowli.

B. Określenie topografii miasta i ucztylnienie jego układu przestrzennego.

C. Przeprowadzenie badań archeologicznych w celu: — poznania układu urbanistycznego miasta z okresu nowobabilońskiego (VII–VI w. p.n.e.), — dotarcia w wybranych punktach do warstw wczesnych, a zwłaszcza miasta z okresu panowania Hammurabiego (XVIII w. p.n.e.), — odsłonięcia na nowo budynków lub reliktyw pozostałości architektonicznych odsłoniętych po raz pierwszy przez R. Koldewey, a następnie pozostawionych własnemu losowi, aby przygotować je do prac restauratorskich.

Równocześnie zaplanowano usunięcie rumowisk i hałd ziemi usypanych w czasie prac ekspedycji niemieckiej.

D. Konserwację odkrytych budowli starożytnych oraz restaurację niektórych z nich.

E. Czytelne zorganizowanie ruchu turystycznego.

F. Organizację trzech muzeów dla znalezisk z nowych wykopalisk. Zostałyby one rozdzielone na przedmioty z okresu starobabilońskiego (Muzeum Hammurabiego), nowobabilońskiego (Muzeum Nabuchodonozora) oraz z okresu grecko-partijskiego i czasów aż po islam (Muzeum Aleksandra). Rozważano także możliwość utworzenia czwartej placówki — Muzeum Historii Rozwoju Ceramiki. Planowano także założenie na obszarze starego Babilonu stałej placówki o charakterze badawczym oraz zorganizowanie ośrodków obsługujących ruch turystyczny.

G. Wykonanie miniaturowego modelu Babilonu w skali umożliwiającej chodzenie po nim, aby dać możliwość zaznajomienia się z architekturą miasta i szczegółami jego rozplanowania z okresu Nabuchodonozora II.

Babiloński eksperyment był wyzwaniem rzuconym materii bardzo trudno poddającej się zabiegom konserwatorskim. Podziwu godna jest już skala przedsięwzięcia: prace badawcze na obszarze miasta o powierzchni około 30 km², gdzie zidentyfikowano 53 budowle lub relikty architektoniczne. Nacisk położono przede wszystkim na prace archeologiczne. Na drugim miejscu znalazły się prace konserwatorskie, z restauracją i zabezpieczeniem koron murów jako podstawowymi zabiegami.

Zasady postępowania konserwatorskiego⁴⁴:

1. Sposób traktowania obiektów dostosować do specyfiki danej konstrukcji. Jak najmniej widocznych uzupełnień. Należy unikać dodawania nowych elementów, stosować materiały budowlane podobne do stosowanych w starożytności: palone cegły o podobnych wymiarach oraz zaprawę z gliny, przynajmniej w widocznych częściach murów.

2. Skorygować wcześniej przeprowadzone prace konserwatorskie (m.in. w obrębie Budowli Łukowej w Pałacu Południowym, Bramy Isztar, teatru greckiego).

Groźnie, z konserwatorskiego punktu widzenia, zabrzmiały słowa przewodniczącego Komisji ds. Archeologicznego Odrodzenia Babilonu, który stwierdził, że „dla osiągnięcia wyznaczonego celu należy odbudować miasto na znacznym obszarze”⁴⁵. W podobnym duchu wypowiedzieli się inni wysocy rangą urzędnicy rządowi; padało stwierdzenie, iż rząd asygnuje pieniądze na **odbudowę** Babilonu.

Ich podejście do materii zabytkowej dobrze ilustrują dwie, oficjalnie zgłoszone propozycje w sprawie odbudowy–rekonstrukcji zabytków babilońskich. Pierwsza to dyskutowany projekt rekonstrukcji zikkuratu Etemenanki — najstynniejszej budowli Babilonu⁴⁶. Pod koniec lat siedemdziesiątych, gdy rozważano to przedsięwzięcie, miejsce kryjące ruiny budowli było niemal nie do zidentyfikowania⁴⁷. Dodatkowo wśród badaczy nie było jednomyślności jak dokładnie wyglądała oryginalna budowla⁴⁸. Nadbudowanie istniejących resztek, pomijając potrzeby zaangażowania olbrzymich funduszy i przygotowań technicznych, spowodowałoby całkowite zniszczenie pozostałości stanu pierwotnego zabytku. Drugim przykładem był ogłoszony w 1989 r. konkurs sponsorowany przez rząd w sprawie rozwiązania zagadki sposobu nawadniania tzw. Wiszących Ogrodów Babilonu. Jego zakończenie przewidywano na czerwiec 1990 r.⁴⁹ Wybuch działań wojennych nad Zatoką Perską spowodował przerwanie dopływu jakichkolwiek informacji.

Realizacja projektu w latach 1978–1994

Opublikowany materiał dokumentacyjny jest niekompletny. Obficie jest relacjonowana faza z lat 1978–1982, gdy impet robót był największy⁵⁰. Tempo prac zmalało w związku z wojną iracko–irańską (1980–1986). Od roku 1986 powrócono do prac z mniejszym nakładem kosztów⁵¹. W 1987 r. uroczyście ogłoszono

44. A. M. Mahdi, *Reality of Babylon...*, s. 57–58.

45. M. S. Damerji, *On the Dimensions...*, s. 42.

46. T. Bakir, *The Ziggurat of Babylon and the Problems involved in its Reconstruction*, „Sumer”, R. 35 [1979], nr 1–2, s. 248A–248D.

47. E. Klengel-Brandt, op. cit., s. 180–181.

48. H. Schmid, *Rekonstruktionsversuche und Forschungsstand der Zikkurat von Babylon* (w:) R. Koldewey, op. cit., s. 303–342. Porównaj także pracę sumującą stan badań nad tym zabytkiem: H. Schmid,

Der Tempelturm Etemenanki in Babylon, Mainz am Rhein 1995, „Baghdader Forschungen” 17.

49. D. W. W. Stevenson, op. cit., s. 35.

50. Pełna bibliografia prac podjętych w ramach projektu po 1978 r. znajduje się w: *Neue Grabungstätigkeiten in Babylon* (w:) R. Koldewey, op. cit., s. 437–440.

51. *Achievements of the State Organization of Antiquities and Heritage*, „Sumer”, R. 44, 1985–1986, nr 1–2, s. 160.

szone, że pierwszy etap realizacji projektu zakończono przed terminem⁵². Sprawozdania nie są dokładne. Podstawowe pojęcia (np. konserwacja, restauracja itp.) nie są w nich zdefiniowane precyzyjnie.

Prace hydrogeologiczne, walka z zasoleniem i roślinnością. Na pierwszym miejscu znalazły się próby obniżenia poziomu lustra wody gruntowej. Rozważano różne rodzaje zabezpieczeń: a) czasowe — na okres prac archeologicznych — osuszanie poprzez odpowiednie ekrany, b) projekty ostatecznego osuszenia obszaru poprzez zastosowanie kesonów, studni z rur bądź też kanałów⁵³. Próby nie dały zadowalających efektów. Zdecydowano się korzystać z osuszania punktowych w trakcie prac w sektorach. Również i to założenie w niewielkim stopniu zastosowano⁵⁴.

Przeprowadzone we wrześniu 1978 r. badania geologiczne metodą nawierceń potwierdziły obecność warstw kulturowych na głębokości 25–27 metrów⁵⁵.

Pracownicy irackiej Generalnej Dyrekcji Badań Geologicznych i Wydobywania Minerali przeprowadzili badania geofizyczne na terenie zikkuratu (ok. 395 x 160 m)⁵⁶. Zastosowano sprawdzoną m.in. na stanowiskach włoskich metodę magnetyczną, jednakże z powodu licznych efektów ubocznych (spowodowanych m.in. wysoleniami) nie można było tą metodą uzyskać jednoznacznych rezultatów.

Brak jest informacji o podjęciu choćby prób praktycznej eliminacji zasolenia terenu i pozbycia się roślinności.

Prace archeologiczne. Choć historia Babilonu obejmuje ponad 2500 lat, zdecydowano, że realizacja projektu wyeksponuje najbardziej imponującą pod względem architektonicznym fazę miasta — okres nowobabiloński. Powstało wówczas wiele budowli publicznych, świątyń, pałaców oraz zespołów fortyfikacji miejskich. W pierwszej kolejności przystąpiono do prac porządkowych — oczyszczania terenu, wywożenia gruzu i hałd piachu. Podjęto prace wykopaliskowe, by uczytelnić plan miasta.

Prześledzono przebieg Ulicy Procesyjnej od Bramy Isztar aż po świątynię Esangila, tj. na długości około 440 m. Ulica miała szerokość 6–6,5 m; najniższy poziom był brukowany płytami kamiennymi i, jak usta-

lono, później był kilkakrotnie podwyższany. W trakcie prac związanych z Ulicą Procesyjną dokonano kilku wartościowych odkryć: odsłonięto m.in. dobrze zachowaną świątynię z okresu nowobabilońskiego⁵⁷. Robert Koldewey nie odkrył tej budowli. Mury zachowane do wysokości 6 m pokrywał jeszcze oryginalny tynk ze śladami malowideł; na podłodze odsłonięto ślady bitumu. Dzięki tabliczkom klinowym zidentyfikowano budowlę jako sanktuarium boga Nabu (Nabu-sza-hari), znane m.in. z utworu *Tintir = Babilon*⁵⁸.

Pozostałe prace archeologiczne nie przyniosły już tak spektakularnych rezultatów. Odkryto ponownie północny mur temenosu zikkuratu (długości 160 m) wraz z wejściem. Porządkując dzielnicę mieszkalną natrafiono na wiele bogato wyposażonych grobów z okresu perskiego. Ponownie można było teraz wejść do sali tronowej oraz części pałacu zwanej Budowlą Łukową. Oczyszczono teren Pałacu Letniego, fragmenty muru wewnętrznego (narożnik południowo-wschodni, okolice Bramy Isztar) oraz teatr grecki i jego bezpośrednie otoczenie. Nie udało się w żadnym punkcie badań obszaru Babilonu dotrzeć do warstw starobabilońskich. Przeszkodził temu, podobnie jak siedemdziesiąt lat wcześniej, wysoki poziom wody gruntowej⁵⁹.

Prace konserwatorskie, restauratorskie, rekonstrukcyjne. Zgodnie z Kartą Wenecką (art. 3) konserwacja jest działaniem mającym na celu utrzymanie zabytku w stanie, który nie stwarza zagrożenia dla substancji zabytkowej, a umożliwia postrzeganie i odbiór wartości zabytkowych⁶⁰. Specjaliści iraccy jak się zdaje nieco inaczej rozumieją ten termin⁶¹.

W Babilonie wykonano stosunkowo niewiele zabiegów zabezpieczających i utrwalających materię zabytkową, stanowiących podstawę działań konserwatorskich. Zasadniczo objęły one jedynie odkrytą w 1979 r. w wyjątkowym stanie zachowania świątynię Nabu-sza-hari (il. 6). Po zakończeniu badań archeologicznych korony murów przykryto matami trzcinowymi, dodatkowo obsypanymi ziemią⁶². Część pomieszczeń z geometryczną dekoracją ścian wykonaną z bitumu na białym tynku przykryto konstrukcją dachową wzniesioną z belek drewnianych, na które

52. *Directorate of Antiquities and Heritage 1987: Projects and Achievements*, „Sumer”, R. 45, 1987–1988, s. 85–86.

53. G. Gullini, op. cit., s. 191–192; F. Grube, *Probleme der Trockenlegung von Baustellen und archäologischen Grabungen im Oberflächennahen Grundwasserbereich*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 254–267 oraz „Sumer”, R. 41, [1982], nr 1–2, s. 84–88.

54. J. Renger, *Wiedererstehendes Babylon...*, s. 31.

55. S. A. Wahab, *Some Preliminary Results of the Geological Survey in Babylon*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 163–164.

56. A. I. Salloum, *Magnetic Survey on Archaeological Sites (Ziggurat area in Old City of Babylon)*, „Sumer”, R. 41, [1982], nr 1–2, s. 48–49.

57. D. Ishaq, *The Excavations of the Southern Part of the Procession Street and Nabu ša Hare Temple*, „Sumer”, R. 41, [1982], nr 1–2, s. 30–33.

58. A. Cavigneax, *Nabu ša Hare Temple and Cuneiform Texts*,

„Sumer”, R. 41, [1982], nr 1–2, s. 27–29.

59. Dr M. S. Damerji żałował, że nie poczyniono stosownych przygotowań i nie przeprowadzono intensywnych i bezpiecznych prac wykopaliskowych w połowie lat 70-ych, kiedy to w związku z napełnianiem zbiornika wodnego Tabqa, wybudowanego nad środkowym Eufratem w północnej Syrii, Eufrat przez wiele miesięcy miał niezwykle niski poziom wody. Ten stan rzeczy wpłynął również na wyraźne obniżenie poziomu lustra wód gruntowych w całej okolicy Babilonu.

60. M. Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989, s. 35.

61. Por. np. M. Nasir, *The Temple of Ishtar of Agad*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 79.

62. A. Stevens, op. cit., s. 20.

6. Babilon — fragment świątyni Nabu-sza-hari z widocznym wejściem po oczyszczeniu i przeprowadzeniu prac zabezpieczających. Reprod. z E. Klengel-Brandt, „Der Turm von Babylon”, Leipzig 1982

6. Babylon — part of the Nabu-sha-hari temple with a visible entrance after clearance and protection work. Reprod. from E. Klengel-Brandt, „Der Turm von Babylon”, Leipzig 1982

nałożono maty trzcinowe i ubitą ziemię. Podłogi wykonane z płyt z niewypalanej cegły również zabezpieczono grubą warstwą mat.

Większość prac podjętych w ramach Projektu Archeologicznego Odrodzenia Babilonu związanych z ochroną zabytków architektury można określić pojemnym terminem zabiegi restauratorskie („wszelkie prace mające na celu zachowanie, ujawnienie i spójegowanie wartości zabytku”)⁶³. Jednakże główny nacisk położono na odbudowę zniszczonych fragmentów zabytków. Od 1978 r. zabiegi restauratorskie (il. 7) są wykonywane w kilkunastu punktach miasta przy następujących budowlach: Pałac Południowy, Budowla Łukowa, mur wewnętrzny, Ulica Procesyjna na północ i południe od Bramy Isztar, świątynia Isztar z Agade, dzielnica mieszkalna na zachód od świątyni Isztar, fasada temenosu zikkuratu, Brama Marduka, dom babiloński na zachód od teatru greckiego, teatr grecki, świątynia Ninmah, wzgórze wschodnie i most.

Świątynia Isztar z Agade to stosunkowo niewielkie sanktuarium położone w północnej części Babilonu, pośrodku dzielnicy mieszkalnej. Budynek wzniesiono z cegły suszonej i gliny, rzadziej wykorzystując cegłę paloną i bitum. Po zakończeniu prac wykopaliskowych usunięto górne, zerodowane części murów i skoncentrowano wysiłek na wzmocnieniu fundamentów i założeniu izolacji przeciw wilgoci i soli. Izolację położono 2 m poniżej poziomu podłogi ostatniego poziomu świątyni. Zastosowano nowe cegły i cement, tworząc w jądrze oryginalnego muru warstwę szerokości 50 cm⁶⁴. Podobną „poduszkę”, o takiej samej szerokości, umieszczono również na ze-

wnątrz muru. Następnie przystąpiono do odbudowywania ścian konstrukcji do wysokości 3 m. Używano przede wszystkim cegły suszonej o wymiarach nowobabilońskich oraz gliny jako zaprawy. Stosowano również cegły cementowe (stosunek cementu do gliny 1:10). Wzorując się na starożytnym sposobie murowania, co cztery warstwy cegieł kładziono trzcinę lub wykonane z niej maty⁶⁵. Miało to na celu spowodowanie lepszego przylegania do siebie nowych warstw cegieł i przeciwdziałanie zasoleniu poprzez stworzenie warstw umożliwiających przerywanie procesu kapilarnego podciągania wody.

Nowe mury wznoszono bezpośrednio na odsłoniętych oryginalnych częściach murów, bez ich dodatkowego wzmocnienia. Zastosowano również tzw. stopniowanie, tj. odcinano stare mury w formie schodków i budowano na nich nowe fragmenty, aby zachować jak najwięcej oryginalnej substancji zabytkowej. W jesszcze innych przypadkach usuwano zniszczoną frontową warstwę cegieł, upewniwszy się, że tylna część tego samego rzędu jest dobra i uzupełniano ją nowymi cegłami.

Aby utrzymać starożytny wygląd konstrukcji, wszystkie odbudowane mury pokryto zaprawą z gliny z dodatkiem szezki. Korony odbudowanych ścian przykryto warstwą mat, oblepiono gliną, uszczelniono nylonem i cienką warstwą cementu. Tak samo postąpiono z dolnymi częściami murów. Woda deszczowa jest odprowadzana do studni znajdującej się pośrodku dziedzińca świątyni. W 1987 r. dziedzińiec oraz cellę wybrukowano „babilońskimi płytami kamiennymi”.

Tak przeprowadzona częściowa rekonstrukcja świątyni Isztar z Agade spowodowała całkowite zakrycie oryginalnej faktury muru nowym tynkiem. Całość jest

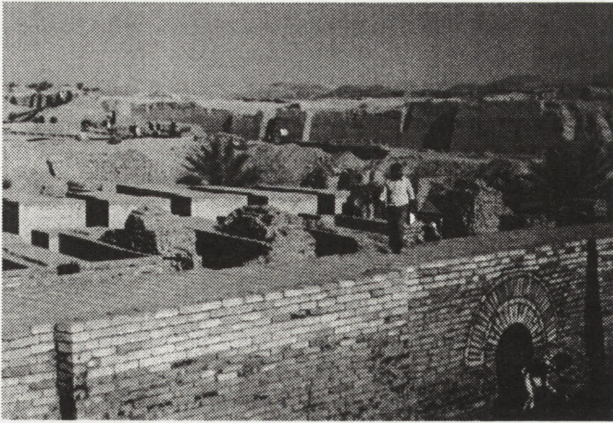
7. W Babilonie technologia robót konserwatorskich jest tradycyjna, nie wymaga sprzętu specjalistycznego (sierpień 1980). Fot. M. Olbryś

7. In Babylon the technology of conservation work is traditional and does not require specialist equipment (August 1980). Photo M. Olbryś

63. T. Kowalski, *Rekonstrukcja zabytków architektury. Teoria a praktyka*, Warszawa 1985, s. 85.

64. M. Nasir, op. cit., s. 79.

65. A. A. Al-Suba'al, *Ishtar Temple and the Residential Quarter West of the Temple*, „Sumer”, R. 41, [1982], nr 1-2, s. 63.

8. Babilon — fragment Pałacu Południowego zwany „Wiszącymi Ogrodami” w trakcie prac restauratorskich (sierpień 1980). Fot. M. Olbrys
 8. Babylon — part of the Southern Palace known as „Hanging Gardens” during restoration (August 1980). Photo M. Olbrys

bardzo surowa, przypomina labirynt na otwartym powietrzu. Zatarciu uległa czytelność przestrzenna⁶⁶.

Zrezygnowano z odbudowy **muru wewnętrznego miasta**, a prace skoncentrowano przy dwóch jego fragmentach. Roboty przy południowo-wschodnim narożniku muru zaowocowały odsłonięciem oryginalnej substancji. Wzmocniono fundamenty poprzez dodanie 2–3 warstw cegieł wypalanych, tak by mogły unieść nowy mur, który wzniesiono z cegieł suszonych, a właściwie na pół wypalanych. Zachowano linię lica starego muru; zawsze łączono pozostałości oryginalnego muru z nowymi partiami⁶⁷. Po zakończeniu prac, korony nowego muru pokryto cienką warstwą szybko schnącej zaprawy glinianej z domieszką siewki. Podobnie postąpiono z powierzchniami ścian bocznych.

Prace przy jednej z największych (ok. 51 000 m² powierzchni badanych) i najważniejszych budowli Babilonu — **Pałacu Południowym** — rozdzielono na dwa etapy: pierwszym były badania archeologiczne wraz z oczyszczaniem, drugim — działania restauratorskie. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wywieziono ponad 13 000 m³ rumoszu, koncentrując roboty w skrzydle wschodnim, sąsiadującym z Ulicą Procesyjną⁶⁸. W trakcie prac okazało się, że od czasu badań niemieckich

mury uległy daleko posuniętej destrukcji. Po oczyszczeniu i osuszeniu odsłoniętych oryginalnych fragmentów murów pokrywa się je nowym tynkiem i nadbudowuje (il. 8). Stosuje się nową wypalaną cegłę o wymiarach nowobabilońskich, cement z dodatkiem środka przeciw zasoleniu (m.in. do uszczelniania odsłoniętych fundamentów) oraz mieszaninę grysiku, piasku i wapna jako zaprawę.

Realizacja projektu a Karta Wenecka. Pomimo wątpliwości, nadal jedyną skodyfikowaną i opartą na naukowych zasadach doktryną konserwatorską obowiązującą przy wszelkich pracach przy obiektach zabytkowych pozostaje Karta Wenecka (1964 r.). Zdecydowanie bardziej liberalne podejście znajduje się w Międzynarodowej Karcie Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym (1990 r.).

Większość prac wykonywanych w Babilonie to w istocie rzeczy odbudowa na oryginalnych fundamentach, z reguły przy użyciu materiałów (cegła, zaprawa) bardzo podobnych do zastosowanych w oryginałach. Są to zatem działania najbardziej ingerujące w substancję zabytkową⁶⁹. Takie podejście nie mieści się zdecydowanie w Karcie Weneckiej, jak również w bardziej liberalnym dokumencie dotyczącym dziedzictwa archeologicznego.

Zarządzanie zespołem, obsługa ruchu turystycznego. Zabytki, a zwłaszcza tak duże zespoły jak Babilon, aby móc pełnić swą rolę kulturową i wykorzystywać potencjalną wartość ekonomiczną, muszą być włączone do życia społecznego. Z kolei wykorzystywanie obiektów zabytkowych dla potrzeb turystyki winno być poprzedzone studiami ich chłonności w celu uniknięcia niszczenia obiektów i ich otoczenia. Turystyka i jej wpływ na konserwację spuścizny kulturalnej w wielu częściach świata jest jednym ze zjawisk najbardziej niepokojących profesjonalistów⁷⁰. Zgodnie z Międzynarodową Kartą Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym właściwe zarządzanie stanowiskami ma podstawowe znaczenie zarówno dla kontrolowania negatywnego wpływu turystów, jak też dla umożliwienia archeologom i innym naukowcom studiowania oraz interpretowania danych archeologicznych⁷¹.

Osoby odpowiedzialne za realizację Projektu Archeologicznego Odrodzenia Babilonu nie doceniły zagad-

66. A. Stevens, op. cit., s. 21.

67. A. Kamel, *The Inner Wall of Babylon*, „Sumer”, R. 35, [1879], nr 1–2, s. 148.

68. Sh. M. Ali, *The Southern Palace*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 88–93; tenże, *The Southern Palace*, „Sumer”, R. 41, [1981], nr 1–2, s. 52–54.

69. J. H. Stubbs, *Protection and Presentation of Excavated Structures* (w:) N. P. S. Price (edit.), *Conservation of Archaeological Excavations*, Rome 1984, s. 85. Problem rekonstrukcji zabytków w krajach europejskich oraz w Egipcie został wszechstronnie omówiony zarówno pod względem teoretycznym, jak i praktycznych realizacji w nie-

dawnej publikacji prof. dr. inż. Hartwiga Schmidta, *Wiederaufbau*, Stuttgart 1993, „Denkmalpflege an archäologischen Stätten” 2.

70. M. de la Torre, *Cultural Heritage Conference in Colombo*, „Conservation”, R. 9, 1994, nr 1, s. 10.

71. Polskie tłumaczenie tego ważnego, a w środowisku nie tylko polskich konserwatorów nadal mało znanego dokumentu, zostało opublikowane w „Wiadomościach Konserwatorskich” 1991, nr 3–4, s. 10–13. Zob. również zbiór artykułów opublikowanych w: *Special Section: Managing archaeological heritage*, „Antiquity”, R. 67, 1993, s. 400–445.

nień związanych z obsługą ruchu turystycznego i ochroną całego obszaru. Brak jest np. analiz na temat ilości turystów, którzy mogą bez szkody dla substancji zabytkowej odwiedzić Babilon w ciągu dnia czy miesiąca. Niewiele zrobiono, by poprawić infrastrukturę związaną z obsługą ruchu turystycznego. Pozostawiono w środku stanowiska wybudowane w latach sześćdziesiątych czasowe muzeum oraz kasyno–hotel z parkiem. Po kilkunastu latach istnienia obiekty te nie są przystosowane do obsługi zwiększonego ruchu turystycznego. W pobliżu makiety Bramy Isztar znajduje się parking, jedyny jak do tej pory na tym terenie. Pomimo złych doświadczeń, w zachodniej części stanowiska wzniesiono nową, potężną budowlę, zapewne o funkcji hotelowej.

Na podkreślenie zasługuje fakt ogrodzenia metalowym płotem budowli poddawanych zabiegom restauratorskim. W 1987 r. przy poszczególnych obiektach pojawiły się tabliczki informacyjne ułatwiające turystom identyfikację obiektów.

Uwagi końcowe

Po okresie koncentrowania się archeologii śródziemnomorskiej na naukowej analizie stanowisk i ochronie detali zarysowała się inna tendencja. Zaczęto dostrzegać potrzebę ochrony całych stanowisk archeologicznych, w większości już przebadanych. W 1972 r. w Yazd w Iranie z inicjatywy ICOMOS odbyła się pierwsza międzynarodowa konferencja na temat konserwacji budowli wznoszonych z cegieł mułowych. Od tamtej pory niemal co roku są organizowane spotkania profesjonalistów, zaś w Grenoble działa Międzynarodowy Ośrodek ds. Konstrukcji Ziemnych (CRATerre)⁷². W tym klimacie w połowie lat siedemdziesiątych zrodziła się inicjatywa realizacji Projektu Archeologicznego Odrodzenia Babilonu.

Wydaje się, że akcja rozpoczęta w 1978 r. i *de facto* kontynuowana do dnia dzisiejszego odzwierciedla w jakimś stopniu ówczesny stan wiedzy. Doświadczenia, szczególnie ostatniego ćwierćwiecza,

wskazują, że najskuteczniejszym sposobem realizacji podobnego programu jest przestrzeganie następujących etapów postępowania:

- poznanie istniejącej dokumentacji dotyczącej historii i stanu obecnego zabytku,
- naukowa analiza materiałów, z jakich obiekty są wykonane i określenie przyczyn ich niszczenia,
- opracowanie i wykonanie planu zabiegów konserwatorskich,
- zaplanowanie ochrony stanowiska, sposobu obsługi ruchu turystycznego, zarządzania i programu monitoringu dla zapewnienia stałego nadzoru.

Tego typu podejście, wdrażane od lat w różnych punktach świata przez amerykański Instytut Konserwatorski Getty'ego, zdaje się obecnie rozwiązaniem optymalnym, gwarantującym sukces⁷³.

Sposób postępowania w Babilonie wykazuje wiele niekonsekwencji. Złożyć je należy na karb niedoświadczenia, braku tradycji działań konserwatorskich. Nie bez znaczenia jest skala przedsięwzięcia, a także opór samej materii, tj. cegły mułowej. Praktyczne działania podjęto „z marszu”, bez dokładnego rozeznania i opracowania technologii zamierzanych prac restauratorskich. Cele wyznaczone dość precyzyjnie w 1978 r., po 16 latach realizacji Projektu Archeologicznego Odrodzenia Babilonu nie w pełni zostały osiągnięte. Całościową konserwację zespołu zastąpiła odbudowa niektórych zabytków (Pałac Południowy, Świątynia Isztar z Agade)⁷⁴, inne zaś zabezpieczono w niezbyt trafny sposób w oczekiwaniu na ostateczne rozwiązania (świątynia Nabu-sza-hari). Nie uwzględniono propozycji zaznaczenia poszczególnych obiektów stanowiska różnicowanymi formami roślinności⁷⁵. Nie wzięto również pod uwagę możliwości zastosowania osłon z dachów wspartych na lekkich konstrukcjach⁷⁶. Słabą stroną projektu jest dokumentowanie prac, zwłaszcza działań prowadzonych po 1982 r.

Pomimo to realizacja programu przyniosła pozytywne rezultaty. Udało się w pewnym stopniu uczynić plan miasta poprzez odsłonięcie dzięki bada-

72. Niedawno Ośrodek we współpracy z ICCROM wydał bibliografię dotyczącą konserwacji architektury ziemnej: P. Odul (edit.), *Bibliography on the Preservation Restoration and Rehabilitation of Earthen Architecture*, Roma 1993.

73. Por. np. zrealizowany projekt konserwacji malowideł ściennych w grobowcu królowej Nefertari: M. A. Corzo, M. Afshar (edit.), *Art and Eternity. The Nefertari wall paintings conservation project 1986–1992*, b. m. w. 1992. O celach i zasadach etycznych, zwłaszcza w odniesieniu do rekonstrukcji, którymi kieruje się instytut zob. M. A. Corzo, J. Zugazagoitia, *Etyka rekonstrukcji*, „Ochrona Zabytków”, R. 48, 1995, nr 1, s. 7–9.

74. Niekiedy zabiegi polegające na przesadnej rekompozycji obiektu i stosowaniu nadmiernej ilości nowych materiałów określa się „przekonserwowaniem”. W efekcie, tak jak w Babilonie, zakłócone zostają rozsądne proporcje pomiędzy autentyczną substancją zabytkową a nowo wprowadzonymi elementami — por. S. Medeksza,

Ekspozycja relikwii architektury w krajobrazach zurbanizowanych (w:) D. Jaskanis (edit.), *Zabytek archeologiczny i środowisko. Problemy zagospodarowania obiektów archeologicznych w aglomeracjach miejskich i kompleksach leśnych*, Warszawa 1980, s. 58.

75. R. Parapetti, *Babylon Town Planning Proposals. Protection of Cultural Heritage: Ideology*, „Sumer”, R. 35, [1979], nr 1–2, s. 215–218. Włoski architekt zaproponował m.in., by przebieg muru wewnętrznego zaznaczyć zasadzeniem dwóch rzędów drzew palmowych, a muru zewnętrznego jednym rzędem. Prawdopodobnie niebezpieczeństwo związane z wilgocią potrzebną do wzrostu drzew oraz rozrastającym się systemem korzeni zadecydowało o zarzuceniu tej koncepcji.

76. A. Stevens, *Suggested method of preservation of the mud-brick structures of archaeological sites in Assur, Nineveh, Kalkhu, Babylon...*, Winksele 1979, s. 78–86. Autor przedstawił szczegółową propozycję przykrycia relikwii świątyni Isztar.

niom archeologicznym kilku nowych budowli (np. świątynia Nabu-sza-hari) i odgruzowanie konstrukcji znanych już wcześniej z niemieckich wykopalisk.

Spośród kilku możliwości ochrony zabytków wzniesionych z cegły suszonej i wypalanej, konserwatorskie władze Iraku wybrały restaurację czynną, czyli rekonstrukcję jako podstawowy zabieg. Prawdopodobnie zdecydował o tym brak praktycznych rozwiązań wzmocnienia i utrwalania oryginalnych konstrukcji z cegieł mułowych. Opracowane do tej pory metody, przede wszystkim chemiczne, nie mogą być stosowane na dużych powierzchniach, głównie z powodów finansowych. Nie są też w pełni sprawdzone.

Wśród kwestii nie rozwiązanych na pierwszym miejscu wymieniłem należy sprawę zarządzania stanowiskiem i jego najbliższym otoczeniem. Problemy bliskiego sąsiedztwa miasta Al-Hilla, autostrady i linii kolejowej przebiegającej przez miasto starożytne oraz ludności zamieszkującej wioski na terenie Babilonu oczekują na pilne rozstrzygnięcie.

Na szczególne uwypuklenie zasługuje, również nie rozwiązany, problem wysokiego poziomu lustra wód gruntowych. Niezbędna jest ekspertyza techniczna możliwości obniżenia lustra wody. Wydaje się, że bez próby choćby częściowego przywrócenia funkcjonowania systemu kanałów nie do pomyślenia jest za-

równy przebadanie niższych warstw stanowiska, jak też trwała ochrona Babilonu w XXI wieku.

Projekt „Archeologicznego Odrodzenia Babilonu” stał się w ciągu ostatnich piętnastu lat największym na świecie polem działań archeologów i konserwatorów architektury. Wydaje się, że przy tak dużej skali zadań nie musi istnieć plan generalny dla całego zespołu. Prace można prowadzić w poszczególnych strefach, jeżeli tylko realizuje się je metodycznie.

Przy obecnym stanie zaangażowania władz rządowych i nadal istniejącej izolacji Iraku, możliwość udziału w pracach w Babilonie środowisk międzynarodowych jest minimalna. Nie zwalnia to jednak badaczy od przygotowywania się do zmierzenia z tym problemem i podejmowania (choćby przez konsultacje) prób współdziałania z irackimi specjalistami: wskazywania, dyskusowania i wspólnej oceny ewentualnych rozwiązań.

Wobec zarysowujących się nowych tendencji metodologicznych w zakresie konserwacji, w których dokumentowanie stanu zabytków wysuwa się na plan pierwszy, sprawą podstawową wydaje się przeanalizowanie możliwości podjęcia tematu konserwacji relikwów Babilonu przez gremia międzynarodowe. Analiza zgromadzonych danych winna np. wskazać, które rejonu stanowiska należy zostawić zupełnie nienaruszone.

A Project for an Archeological Revival of Babylon

Mesopotamia is a region which has traditionally attracted the attention of eminent archeologists (e.g. Robert Koldewey). The appreciation of the significance of this cultural heritage by the Iraqi authorities was expressed in 1958 in the establishment of the State Organization of Antiquities and Heritage which initiated its own research and offered foreign scholarships. Cultural heritage became an important factor for constructing cohesive national consciousness, expressed in the 1970s i.a. by embarking upon the realization of conservation programmes in large urban sites such as Assur and Babylon.

The article discusses the history of heretofore excavations and describes the achieved results significant for the world history of town-planning and wider comprehended culture. The promising realization, commenced in 1978, of an unprecedented and ambitious project to be carried out under Dr. Muayed Sa'id Damerji was halted owing to the

war. The work itself had not been interrupted but information about its progress remains scarce. Regardless of the state of the advancement of the project and differences in its appraisal, further work should not be suspended. In the opinion of the author, centres of archeology and archeological conservation throughout the world should offer their knowledge and experience to the Iraqi scholars who face numerous problems connected with the local climate, size of the area, historical substance material and, in particular, the struggle against salinity, nowhere solved upon such a scale, as well as the hydrogeology of the region.

The Babylonian monuments have not been placed on the UNESCO World Heritage List although this is not to say that the site in question is not a fundamental fragment of this legacy. This fact makes one wonder whether the conservation problems in question should be solved by the local archeologists themselves.